

ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

(18ος - 19ος αιώνας)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΠΟΛΙΤΗ
Ρέθυμνο, 12-14 Απριλίου 2013

Επιμέλεια

Στέφανος Κακλαμάνης
Αλέξης Καλοκαιρινός
Δημήτρης Πολυχρονάκης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2015

Ιστοριογραφία και εθνικές συνειδητοποιήσεις στο τέλος του 18ου αιώνα

Στα μέσα του 18ου αιώνα εισάγεται από τους Έλληνες λογίους ο ιστορισμός και αρχίζει μια προσπάθεια για την κατάκτηση μιας κοσμικής ιστορίας, καθολικής και παγκόσμιας.¹ Η πορεία προς τη διαμόρφωση ενός συστήματος ιστορικών γνώσεων, παραγμένων με λογικά κριτήρια, θα οδηγήσει σε μια νέα ιστορική συνείδηση.²

1. Η ανακοίνωση αυτή βασίζεται στη σχεδόν ισόβια έρευνά μου για την ιστορία της νεοελληνικής χρονογραφίας και ιστοριογραφίας. Το βιβλίο το χρωστώ ακόμα. Ήταν λοιπόν εύκολη η θετική απάντηση στην πρόταση του εκπροσώπου της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου μας, αγαπητού συναδέλφου και συμπατριώτη Στέφανου Ε. Κακλαμάνη, «να μιλήσω για ιστοριογραφία». Δυσκόλεψαν λίγο τα πράγματα όταν έγραφα και υπομνημάτιζα την ανακοίνωση καθώς έβρισκα ότι όλα αυτά τα έχω ανακοινώσει στον Αλέξη και τα έχω κουβεντιάσει μαζί του σε έναν ατέλειωτο διάλογο φίλων, δημιουργικό και χαροποιό.

2. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Πρώιμη Νεοελληνική Ιστοριογραφία (1453-1821). Περιλήψεις μαθημάτων*, Θεσσαλονίκη ³1993, σ. 101. Διον. Α. Ζακυθηνός, «Μεταβυζαντινή και Νεότερα Ελληνική Ιστοριογραφία», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, 49 (1974), 57*-103* [= Ο ίδιος, *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 23-64]. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα ⁹2000, σ. 69-70, 162-165, 209-212. Ο ίδιος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα ¹⁰2009. Ο ίδιος, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Η εποχή του - η ζωή του - το έργο του*, Αθήνα 1986, σ. 29-107. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Academies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη ²1974, σ. 235-251. Γιώργος Βελουδής, *Ο Jacob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα ²1999, σ. 8-12. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μετάφραση Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα ³2000, σ. 83-124, 532-541. Maria A. Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Michail Koumas als Historiograph*, Φρανκφούρτη 1992. Triantafyllos E. Sklavenitis, «La Révolution Française dans les textes de l'historiographie néohellénique (1789-1832)», *Actes du IIIe Colloque d'Histoire (Athènes 14-17 octobre 1987) La Révolution Française et l'hellénisme moderne*, Αθήνα 1989, σ. 431-439. Ο ίδιος, «Επτανησιακή Ιστοριογραφία

Εκεί γύρω στα 1750 «ότε με δίκαιον λόγον πρέπει να καταμετρηθή η εποχή της ελλαδικής αναγεννήσεως»³ αρχίζει, με μια αύξηση, σε σχέση με το παρελθόν, ασύμμετρη, η μετακένωση, η παραγωγή και η διάδοση των ιστορικών γνώσεων που οδηγεί σε μια καινούργια αίσθηση, την αίσθηση της ιστορίας. Η είσοδος του ιστορισμού επιτρέπει ποσοτική αύξηση των ιστορικών βιβλίων γενικά, ενώ το ποιοτικό άλμα συντελείται με την έκδοση νεωτερικών βιβλίων κυρίως, αλλά και με τις ανανεώσεις και τους εκσυγχρονισμούς των παραδοσιακών χειρόγραφων και έντυπων βιβλίων ιστορικών γνώσεων: χρονογραφίες, χρονικά, φυλλάδες, ριμάδες.

Τα αναγεννητικά κηρύγματα για παγκόσμια ιστορία βρίσκουν καλή δεξίωση στους Έλληνες, που έχουν να δείξουν συνεχείς προσπάθειες 80 χρόνων, με ενδιαμέσες πραγματώσεις, αλλά και αντιστάσεις και ματαιώσεις, για ένα ικανοποιητικό αποτέλεσμα παγκόσμιας ιστορίας.⁴ Αναφέρο-

---

και Γραμματολογία, 16ος-20ός αι. Παρουσίαση της θεματικής», Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Ζ' Πανότιο Συνέδριο, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά, τ. Α', Πρώτο Τμήμα: Ζητήματα Πολιτισμικής Ιστορίας*, Αθήνα 2004, σ. 81-85.

3. Όπως παρατήρησε ο θεωρητικός των εμπορών Νικόλαος Παπαδόπουλος το 1815: «Τούτο το τίμιον, και ελεύθερον επάγγελμα επιχειρισθέντες απλώς διά να κερδήσωμεν, να απαντήσωμεν τας χρείας μας, και πλουτήσαντες να καλοζήσωμεν, μας ηνάγκασε να λάβωμεν κοινωνίαν με τα διά των Προγόνων μας φωτισθέντα Ευρωπαϊκά Έθνη, να μάθωμεν τας γλώσσας, και διαλέκτους αυτών, να πλησιάσωμεν, και κατά το δυνατόν να εμφιλοχωρήσωμεν εις τας ιδίας των Ακαδημίας, και Σχολεία, ή ημείς, ή υπότροφοι νέοι ομογενείς, να τους μιμηθώμεν, και να ενθυμηθώμεν, ότι ως αληθείς Έλληνες, και γνήσιοι απόγονοι των ευκλεών εκείνων Προπατόρων μας, είναι απρεπέστατον να μείνωμεν αμαθείς εις τα καλά και ανάγωγοι. Όθεν μετά το ήμισυ της παρελθούσης Εκατονταετηρίδος (ότε με δίκαιον λόγον πρέπει να καταμετρηθή η Εποχή της Ελλαδικής Αναγεννήσεως) πλήθη νέων Ελλήνων προσδραμόντες εις Ιταλικάς, Γερμανικάς, και Γαλλικάς Ακαδημίας, και διδασκόμενοι· οι μεν επέστρεψαν εις την ιδίαν πατρίδα διδάσκοντες τα τέκνα της, οι δε και μακράν αποδημούντες εφρόντισαν, και φροντίζουν διά την ανόρθωσιν του Γένους, συγγράφοντες όσα χρήσιμα, και συντείνοντα εις τούτον τον αξιόπαινον σκοπόν των, και διά των ευδοκιμησάντων εις πλούτον εμπορών συμβοηθούμενοι, εκδίδουσιν εις το κοινόν του Γένους τα επωφελέστατα συγγράμματά των.» (*Ερμής ο Κερδώος ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. Α', Βενετία 1815, σ. δ'. Φωτοανατύπωση, επιμέλεια-επιλεγόμενα Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, ευρετήριο Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, τ. Α'-Δ' + Παράρτημα, Αθήνα 1989).

4. «Διά την ωφέλειαν, οπού λαμβάνη τινάς από την Κοσμικήν Ιστορίαν και το περισσότερο καθό αναφέρεται εις την Πίστιν. [...] Πρώτον· διά ποίαν αφορμήν υψώθησαν, ή έπεσαν τα Βασίλεια. [...] Δεύτερον· εξετάζει [...] τα ήθη των εθνών, ταις κλίσεις των, τους νόμους, τα έθνη και ταις συνήθειαις [...]. Τρίτον την αρχήν και την αύξησιν, οπού έλαβαν οι τέχναις και οι επιστήμαις» (Ρολλίν, *Παλαιά ιστορία των Αιγυπτίων, Καρχηδονίων, Ασσυρίων, Βαβυλωνίων, Μήδων, Περσών, Μακεδόνων και Ελλήνων*, μετάφραση Αλεξάνδρου Καγχελλαρίου, τ. Α', Βενετία, Αντώνιος Βόρτολης, 1750, σ. 1-3). «Οι

μαι φυσικά στα δύο ορόσημα του εγχειρήματος: τη μετάφραση από τον Αλέξανδρο Καγκελλάριο και την έκδοση στη Βενετία της 16τομης *Histoire Ancienne* του Charles Rollin το 1750⁵ και το έργο *Ιστορίες των ανθρωπίνων*

Ευρωπαίοι έχουν βιβλί' αξιόλογα για την πολιτική ιστορία χώρια χώρια για κάθε έθνος και πολιτεία, και συλλήβδην για όλαις· έχουν ξεχωριστά και μαζί όλωνών τη χρονολογία· έξω λοιπόν από τα δικά του έχει να πάρ' ο ιστοριογράφος μου κ' απ' εκείνα όσα τον χρειάζονται, και μάλιστα τη μέθοδό τους. Η παλαιά μέχρι θεογονίας ιστορία του κυρ Ρολλίνου είν' αξιόλογη· και μ' όλον οπού στη Φραγκιά τόχουν εν' απτά συλλογυμαία συγγράμματα, γιατί έχουν και καλλίτερα, μ' όλον τούτο εμείς άλλο τέτοιο βιβλίο δεν έχουμε. Αυτό ετυπώθηκε στους αψν' στη Βενετιά, κ' έπρεπ' απουτότες να το παραδίδουνε στα κοινά και σπητικά σκολειά· μ' όλον τούτο, δεν εγύρισαν να το διουν ακόμι. Τέτοιο είναι κ' οι δύο μεταφρασμένοι τόμοι Κίνας και Ρουσσίας του κυρ Γεώργιου Κωνσταντίνου, τυπωμένοι στους αψνθ' και ξε', πάλε στη Βενετιά· είδαν όμως την αυτήν κακή δεξίωσι και αυτοί. Και πώς μπορεί ένας άνθρωπος να γένη φιλόσοφος, ο έστι να διανοήται, όταν το μνημονικό του είν' άδειο;» (Δημήτριος Καταρτζής, «Γνώθι σαυτόν», *Τα ευρισκόμενα*, εκδότης Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 21999, σ. 177-178 [1783] και 389 [1796]). «[...] η συγγραφή και σπουδή της ιστορίας εις τα έθνη απαιτεί ένα κάποιον βαθμόν καλλιέργειας, συναίσθησιν της ίδιας καταστάσεως, και ορμήν εις την καλλιτέρευσίν της. [...] Εις τους προ του παρόντος αιώνος χρόνους, χρόνους αμαθείας και σκότους όσον διά το ημέτερον γένος, τα συγγράμματα οπού περιεφέροντο εις τας χείρας του έθνους ως τάχα ιστορικά υπήρχον η Χαλιμά, ο Χρονογράφος, η μυθολογία του Αλεξάνδρου, και τα παρόμοια. Τον παρελθόντα αιώνα ακόμη έγινε και η μετάφρασις της ιστορίας του Ρολλίνου γνωστή· αλλά το έθνος μόλις αισθάνθη την ύπαρξιν ενός τοιούτου βιβλίου. Εξ εναντίας με την αρχήν της ιθ' εκατονταετηρίδος, αληθινήν εποχήν της αναγεννήσεως της παιδείας εις την πατρίδα, η κλίσις προς την ιστορίαν ηγέρθη εις διάφορα τάγματα του γένους· κοινώς άρχισαν να την σπουδάζουν· την σήμερα μάλιστα θεωρούν και απαιτούν την σπουδήν της και εις τα σχολεία ως μάθημα ουσιώδες. Διά τούτο και έκτοτε κάθε ολίγον προκύπτουν εις φως διάφοροι εκδόσεις ή μεταφράσεις ιστοριών· ζητούνται διδάσκαλοι αυτών· ζητούνται στοιχειώδη βιβλία κ.τ. Αν άλλοθεν δεν εγνωρίζομεν, αυτό μόνον το φαινόμενον ήτον ικανόν να μας βεβαιώση την εις την καλλιέργειαν ορμήν ημών. Όσον αξιέπαινος είναι η κλίσις προς τας φυσικάς και πραγματικάς γνώσεις, κλίσις κατά την οποίαν και αυτήν διαφέρομεν από τους περασμένους αιώνας, οι οποίοι επεριόριζον όλην την φύσιν της παιδείας εις τας λέξεις, τόσον αξιέπαινος είναι και η προθυμία μας προς την ιστορίαν. Αυταί αι δύο σπουδαί είναι αι μόναι, οπού ημπορούν να μας προξενήσουν ωφέλειαν αληθινήν· αι μόναι οπού ημπορούν να μας οδηγήσουν και να μας προάξουν εις την καλλιέργειαν την εθνικήν.» ([Κωνσταντίνος Μ. Κούμας], «[Βιβλιοπαρουσίαση:] *Καθολική ιστορία παλαιά τε και νέα* [...] υπό Σ. Κονδού, Κερκυραίου, [...] εν Παρισίοις 1819, σελ. 152», *Ερμής ο Λόγιος*, 10 (1820), 193-194).

5. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci-1800), Τόμος πρώτος: Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Αθήνα 1984 [στο εξής: ΘΠ Α'], αρ. 5164-5167. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle...*, τ. Ι, Παρίσι 1918, αρ. 396. Γεώργιος Γ. Λαδάς - Αθανάσιος Δ. Χατζηδημός, *Ελληνική Βιβλιογραφία. Συμβολή στο δέκατο όγδοο αιώνα*, τ. Β', Αθήνα 1976, αρ. 354.

πράξεων του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, που εκδόθηκε σε 12 τόμους στη Βιέννη στα 1830-1832.⁶

Μεταφράσεις, συμπιλήματα, ερανίσματα είναι το κοινό χαρακτηριστικό όλων των προσπαθειών. Η έλλειψη πρωτοτυπίας, ακόμη και για την αρχαία ιστορία ή την τοπική ιστορία, συνδέθηκε με τη στέρηση της ελευθερίας. Ο Κούμας είναι κατηγορηματικός: «Αι πράξεις γεννῶσι τους ιστοριογράφους· τας πράξεις γεννά η ζωή· ο νεκρός δεν πράττει τίποτε. Ενώσω οι Έλληνες ήσαν πολιτικῶς νεκροί, πενθούμενοι από τους φίλους και σπαραττόμενοι από κόρακας εχθρούς των, Έλλην ιστοριογράφος ήτον αδύνατον να φανή, επειδή δεν είχε τι να ιστορήση».⁷

Η εξιστόρηση του επιμέρους, αντιπροσωπεύεται με σημαντικές πραγματώσεις στον χώρο της ιστορίας επιμέρους περιόδων, της τοπικής ιστορίας (εδῶ έχουμε και στοιχεία πρωτοτυπίας), της βιογραφίας, της ιστορίας επιμέρους επιστημονικών κλάδων, συνδυασμένων και με γενεαλογίες και «επαριθμήσεις» ιστορικών προσώπων, με προθέσεις γεφύρωσης του μεγάλου ιστορικού χρόνου. Κοντά σε αυτές και οι εξιστορήσεις των σύγχρονων γεγονότων, με μεγαλύτερες ή μικρότερες ιστορικές αναδρομές, με κοινό χαρακτηριστικό την αμεσότητα στην κυκλοφορία, για την εξυπηρέτηση των αναγκών ενημέρωσης και τις πολιτικές επιδιώξεις προφανείς.

Όλες αυτές οι πραγματώσεις συμβάλλουν στη διαμόρφωση της γενικής ιστορικής αίσθησης και συνεισφέρουν στη δυναμική των εθνικών συνειδητοποιήσεων στο τέλος του 18ου αιώνα, είτε αυτό το ορίσουμε στα 1800, είτε στα 1820, χρονολογία που ανταποκρίνεται σε περισσότερα κριτήρια μιας ιστορικής τομής. Και το έργο του Κούμα εντάσσεται σε αυτήν την περίοδο έστω και αν γράφηκε και εκδόθηκε αργότερα και πάρωρα.⁸

6. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία - Φυλλάδια*, τ. Β' 1819-1832, επιμέλεια Πόπη Πολέμη [στο εξής: Ηλιού, 19ος αι., Β'], Αθήνα 2011, αρ. 1830.62-66, 1831.64-69, 1832.73.

7. Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ιστορίες των ανθρωπίνων πράξεων*, τ. ζ', Βιέννη 1831, σ. ζζ'. Παρόμοια είναι η διατύπωση του Μπινιόν: «οι καταδουλωθέντες λαοί δεν έχουν ιστοριογράφους» (L.-P. E. Bignon, *Les cabinets et les peuples depuis 1815 jusqu'à la fin de 1822*, Παρίσι 1822, σ. 237). Το βιβλίο μεταφράστηκε από τον Νικόλαο Σπηλιδάη από την γ' έκδοση (1823) και εκδόθηκε στο Ναύπλιο το 1826 με τον τίτλο *Τα Μυστικοσυμβούλια και οι λαοί. Από το 1814 έως σήμερα*, σ. 101.

8. Βλ. Sklaventitis, «La Révolution Française...», ό.π., σ. 438-439. Η μέριμνα του Κούμα για την ιστοριογραφία και την ιστορία της είναι διαχρονική. Στις 15.8.1806 εκδίδει *Προκήρυξη* στη Βιέννη για την έκδοση *Ιστορικού Λεξικού* (Φ. Ηλιού, «Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες - Συμπληρώσεις», *Τετράδια Εργασίας*, 4 (1983), 10-11, αρ. 41 (Α 2183). Το μονόφυλλο λανθάνει). Στις 20.1.1811 επαναλαμβάνει την προκήρυξη *Προς τους Έλληνας* (Ηλιού, ό.π., σ. 284, αρ. 1560 (Α 3561), που ανατυπώθηκε με τον τίτλο *Δήλωσης* στο περ. *Ερμής ο Λόγιος*, 1 (1811), 151-152, για την έκδοση μετάφρασης του *Nouveau*

Τα όσα σκιαγραφήθηκαν ως τώρα μας επιτρέπουν, νομίζω, τον χωρισμό της επισκοπούμενης ιστορικής ύλης, που παράχθηκε αυτά τα χρόνια, σε τρεις ενότητες:

1. Επανεκδόσεις και εκσυγχρονισμοί της παραδοσιακής χρονογραφίας.
2. Νεωτερικά βιβλία καθολικής ιστορίας.
3. Οι ιστορίες επιμέρους περιόδων, οι εξιστορήσεις των συγχρόνων, τα απολογητικά κείμενα για τη βαλλόμενη ελληνική εθνότητα, οι ιστορίες των επιστημών, οι βιογραφίες και η τοπική ιστορία.

Ο ελληνικός χρονογράφος, το γνωστό *Βιβλίο Ιστορικών από κτίσεως κόσμου* του ψευδο-Δωροθέου Μονεμβασίας, έντυπη επιτομή του *Χρονικού του 1570*, που γνώρισε τουλάχιστον 30 εκδόσεις στη Βενετία από το 1631 ως το 1818, επανεκδόθηκε στην περίοδο που εξετάζουμε τουλάχιστον 10 φορές.⁹ Ο αραβικός χρονογράφος, η *Επιτομή της ιεροκοσμικής ιστορίας* του Νεκταρίου Ιεροσολύμων, πρωτοεκδόθηκε το 1677 και γνώρισε 5 εκδόσεις ως το 1805·

Dictionnaire Historique του Louis Maieul Chaudon στην έκδοση του Antoine François Delandine, Λυών 1804 (Stassinopoulou, «Weltgeschichte...» ό.π., σ. 119-122). Συνεργάτης στη μετάφραση του έργου ήταν ο Στέφανος Οικονόμος (Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Αλληλογραφία*, επιμέλεια Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη, τ. Α', Αθήνα 1989, σ. 291). Η *Δήλωση* του Κούμα (*Ερμής ο Αόγιος*, 1 (1811), 312) πληροφορούσε για αναστολή της έκδοσης, αφού στο Παρίσι ετοιμαζόταν νέα έκδοση του έργου «αναπληρωμένη με βίους των νεωστί ακμασάντων εις την Ευρώπην σοφών», που έγινε γνωστή στον Κούμα από τον Κοραή και το περιβάλλον του. Σχολιασμένη ανατύπωση των κειμένων: *Διά του Γένους τον φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821) από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού*, επιμέλεια Πόπη Πολέμη, Αθήνα 2008, σ. 92-93, 109-110. Στις 25.10.1828 ο Κούμας κυκλοφορεί την *Προκήρυξη* για την έκδοση του έργου *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, που έγραφε από το 1826 (Ηλιού, ό.π., αρ. 304 (Α 2410)). Η πρώτη έκδοση των 12 τόμων των *Ιστοριών*, Βιέννη 1830-1832, ήταν εξαντλημένη 25 χρόνια αργότερα, όταν η κόρη του Ελένη Καντακουζηνού κυκλοφόρησε *Αγγελία* για εκσυγχρονισμένη επανέκδοσή της (*Πανδώρα*, 8 (1857-58), 476). Καλύτερη τύχη είχε η προσπάθεια στη Σμύρνη το 1879, όταν τυπώνεται ο πρώτος τόμος του έργου: *Ιστορία [...] Εκδίδονται το δεύτερον διασκευασθείσαι υπό Π. Γώγου [...]*. (Ανακοίνωση Δημήτρη Καμπάνη).

9. Βλ. ΘΠ Α' αρ. 2073-2094, 6106α-6107ε. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία - Φυλλάδια*, τ. Α', 1801-1818, Αθήνα 1997 [στο εξής: Ηλιού, 19ος αι., Α'], αρ. 1805.17, 1806.9, σημειώσεις στο έτος 1813 (σ. 381), 1814.18, 1818.8. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Βιβλιολογικά, Α', 1. Για τις εκδόσεις του Χρονογράφου· α' Ψευδοδωροθέος· β' Κιγάλας. 2. Για την τυπογραφία Θεοδοσίου. α' Αθησαύριστος κατάλογος του 1802· β' Η «δεύτερη» έκδοση της «Κωνσταντινάδος» και το κλείσιμο της τυπογραφίας, 1820. 3. Σύσταση «Φιλολογικής Εφορίας» και προγραμματισμός εκδόσεων του «Συστήματος των εν Κωνσταντινουπόλει Γραικών Εμπόρων», 1817.4. Συνοδευτικό Προκήρυξης του Π. Ιωαννίδη για βιβλίο του, 1826.5. Ψευδώνυμο βιβλίο του Νικολάου Σπηλιάδη, 1837», *Μνήμων*, 8 (1980-82), 337-347.

οι 3 στην περίοδο που εξετάζουμε.¹⁰ Οι ανατυπώσεις αυτές των δύο χρονογράφων, καθώς πραγματοποιούνται στη Βενετία στα χρόνια 1761-1770, που οι εκδόσεις νεωτερικών βιβλίων ιστορίας πυκνώνουν και τις επιμελούνται οι ίδιοι άνθρωποι που είναι συντελεστές των νεωτερικών βιβλίων, αναθεωρούνται και συμπληρώνονται.¹¹ Τα ίδια χρόνια (1767) εκδίδεται η εξάτομη *Βίβλος Χρονική* του Ιωάννη Στάνου. Πρόκειται για ένα χρονογραφικό εράνισμα που στηρίζεται στη *Βυζαντίδα* της Βενετίας και σε ιταλικά χρονικά για να καλύψει τον 16ο και 17ο αιώνα.¹²

Ευχάριστα αναγνώσματα οι χρονογραφίες, περιγράφουν ένα γραμμικό χρόνο, άθροισμα των γεγονότων, τα οποία συνέβησαν παραχωρήσει της Θείας Προνοίας. Οι περιγραφόμενες διαδοχές των βασιλικών δυναστειών, από τους αρχαίους και τους βυζαντινούς ως τους Οθωμανούς σουλτάνους και τους Βενετούς δόγηδες, διαπαιδαγωγούν τον λαό και νομιμοποιούν την υπάρχουσα πολιτική πραγματικότητα, αφού η κρατούσα ιδεολογία τον θέλει να ενδιαφέρεται μόνο για τη μέλλουσα ζωή και τη σωτηρία του. Οι χρησμοί του τάφου του Μεγάλου Κωνσταντίνου, στο τέλος του ελληνικού χρονογράφου και των χρησμών του Λέοντα του Σοφού στην εκσυγχρονισμένη χρονογραφία του Στάνου, έδιναν και εκκοσμικευμένη διάσταση στα χιλιαστικά κηρύγματα και συντηρούσαν τη χρησμολογία έτοιμο ιδεολογικό μηχανισμό για την όποια μεταβολή, αλλά και για τη διατήρηση της κρατούσας τάξης πραγμάτων.

Παρά την είσοδο του ιστορισμού και την παραγωγή νεωτερικών βιβλίων, η διάδοση της χρονογραφίας συνεχίζεται, και από τις μαρτυρίες ανάγνωσης των νεωτερικών ιστορικών βιβλίων γνωρίζουμε ότι διαβάστηκαν, σε πολλές περιπτώσεις, με προσοχή ιδιαίτερα τα σημεία όπου αναφέρονται τα εξέχοντα γεγονότα, τα θαύματα και τα λοιπά σημεία, όπου η θεία πρόνοια παραμένει κινούσα αιτία της ιστορικής πορείας, για να θυμηθούμε και τα διδάγματα του Bossuet, δασκάλου του Rollin, που κι αυτός κάνει την εμφάνισή του μεταφρασμένος και εκδομένος από το Πατριαρχικό Τυπογραφείο το 1817.¹³

10. Βλ. ΘΠ Α', αρ. 4362 (1677), αρ. 4363 (1729), αρ. 4364 (1758), αρ. 4365 (1770), αρ. 4366 (1783), Ηλιού, 19ος αι., Α', αρ. 1805.42.

11. Βλ. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Βιβλιολογικά Α'...», *ό.π.*, σ. 346. Μανούσος Ι. Μανούσκακας, «Η "Περιγραφή" του Σινά και αι πηγαί αυτής», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 5 (1996), 34-36. Για τους εκσυγχρονιστές επιμελητές, βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Τα έντυπα επιστολόγια της Βενετίας (1757-1832)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 8 (2006), 161.

12. Βλ. ΘΠ Α', αρ. 1330. Νίκος Γ. Σβορώνος, «Ιωάννης Στάνου», *Αθηνά*, 49 (1939), 233-242.

13. Βλ. Ηλιού, 19ος αι., Α', αρ. 1817.24-25.

Ο ιστορισμός έρχεται στην ελληνική παιδεία με ένα θαυμαστό εγχείρημα στη Βενετία του 1750: το 16τομο έργο του Ρολλίν, *Παλαιά ιστορία των Αιγυπτίων, Καρχηδονίων, Ασσυρίων, Βαβυλωνίων, Μήδων, Περσών, Μακεδόνων και Ελλήνων*, μεταφρασμένο από τον Αλέξανδρο Καγκελλάριο. Πρόσφατο σχετικά έργο, στην αιχμή της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας, είχε γίνει η βάση για την καθολική γενική κοσμική παγκόσμια ιστορία. Ως τις αρχές του 19ου αιώνα οι συνεχιστές του, Crenier, Le Beau, Ameillon, θα συγκροτήσουν συνολικό έργο 107 τόμων που θα φθάνει την εξιστόρηση ως τον 15ο αιώνα για όλα τα έθνη. Ας σημειωθεί ότι και οι Έλληνες με τον Γεώργιο Κωνσταντίνου στη Βενετία θα συνεχίσουν, έστω και ανεπιτυχώς, αυτή την προσπάθεια: η *Παγκόσμιος Ιστορία της Οικουμένης*, εράνισμα εξ «αγγλογαλλοϊταλών» προτύπων, θα αποδώσει δύο τόμους για τη Ρωσία και την Κίνα (1759, 1763),¹⁴ ενώ ο τόμος για την Ινδία αναγγέλλεται αλλά δεν θα εκδοθεί ποτέ: «Είδαν όμως την αυτήν κακή δεξίωσι και αυτοί [με τον Ρολλίν]» για να θυμηθούμε τα λόγια του Δημητρίου Καταρτζή.¹⁵

Θα μπορούσαμε να απαριθμήσουμε άλλες έξι για να φτάσουμε στις οκτώ συνολικά προσπάθειες για τη συγκρότηση γενικής ιστορίας στη Βενετία και στη Βιέννη και τέλος στο Παρίσι ως το 1820,¹⁶ οπότε ο Κούμας διαπίστωνε: «έως εις τον καιρόν αυτόν στερούμεθα διόλου μίαν καθολικήν ιστορίαν γραμμένην εις την εθνικήν γλώσσαν, καταβαίνουσαν έως εις τας ημέρας μας και αξίαν του χαρακτήρος της». Θα περάσουν 10 χρόνια για να εκδοθεί, ως ένατη, η δική του ιστορία: *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*.¹⁷

Οι προσπάθειες για να μπολιαστεί ο ιστορισμός στην ελληνική παιδεία γίνονται κυρίως στα κέντρα που ζει ο παροικιακός ελληνισμός και μάλιστα οι Έλληνες λόγιοι, που έρχονται σε επαφή με τη φωτισμένη Ευρώπη. Οι

14. Βλ. ΘΠ Α', αρ. 3153, 3154.

15. Βλ. εδώ, σημείωση 4.

16. 3. *Στοιχεία της Γενικής Ιστορίας...* παρά του Αββά Μιλλιότ, Μεταφρασθέντα ... υπό Γρηγορίου Ιερ. Κωνσταντά... και Ζήσου Κάβρα, τ. Α'-Β', Βενετία, Θεοδοσίου, 1806 (Ηλιού, 19ος αι., Α', αρ. 1806.70-71). 4. *Επιτομή Χρονολογική της Γενικής Ιστορίας* [του Μ. V. La Croze] Εκ της Γαλλικής... υπό Λάμπρου Αντωνιάδου, Κωνσταντινούπολη, Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1808 (Ηλιού, 19ος αι., Α', αρ. 1808.13). 5. *Δομαιών Επιτομή Ιστορίας Γενικής...* Μεταφρασθείσα δε εκ..., του Γαλλικού..., υπό Αθανασίου Σταγειρίτου, τ. Α'-Γ', Βιέννη, Σχραιμβλ, 1812 (Ηλιού, 19ος αι., Α', αρ. 1812.14-16). 6. *Σύντομος Γενική Ιστορία...* υπό Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως..., τ. Α'-Β', Βιέννη, Αϊκούλος, 1817-1818 (Ηλιού, 19ος αι., Α', αρ. 1817.103, 1818.91). 7. *Καθολική Ιστορία...* υπό Σ. Κονδού, τ. Α', Παρίσι, Βοβαίος, 1819 (Ηλιού, 19ος αι., Β', αρ. 1819.73). 8. *Γενική Ιστορία...* υπό Ν.(ικολάου) Π.(ολυαίνου), τ. Α', Ιάσιο, *Ελληνική Τυπογραφία*, 1820 (Ηλιού, 19ος αι., Β', αρ. 1820.30).

17. Βλ. [Κ. Μ. Κούμας], «Φιλολογία, Καθολική ιστορία...», ό.π., σ. 195.

υποστηρικτές των προσπαθειών βρίσκονται κυρίως στη νέα τάξη που διαμορφώνεται, τους εμπόρους.

Το 1813 στον *Λόγιο Ερμή* δημοσιεύτηκαν τα λόγια του Χέρντερ μεταφρασμένα από τον Θεόδωρο Μανούση: «εις τους αρχαίους χρόνους η γνώσις της καθολικής ιστορίας, δεν ήτον τόσο αναγκαία. [...] η γνώσις της ιστορίας την σήμερον είναι εις τον πολιτικόν, τον πεπαιδευμένον, τον τεχνίτην, τον έμπορον και σχεδόν εις πάντα ιδιώτην σπουδαίον, όστις δεν θέλει να μένη παντού εις τον κόσμον ξένος, αναγκαιοτάτη και απαραίτητος. [...] Το εμπόριον των αρχαίων εθνών ήτον πολλά μικρόν, όθεν ευκόλως ηδύνατο καθείς να περιορίση τας ιστορικάς αυτού γνώσεις εις την ιστορίαν της πατρίδος του και των πλησιεστέρων γειτόνων».¹⁸

Ιστορία εθνών, ιστορία λαών, καθολική ιστορία. Το κήρυγμα του Διαφωτισμού μπορούσε να κρατά τις ισοροπίες για μια αναδυόμενη εθνότητα όπως η ελληνική. Οι Έλληνες έμποροι του διεθνούς εμπορίου, όσο μπορούσαν να δίνουν αυτοί τον τόνο, επιβάλλουν ευρύτητα πνεύματος στις ελληνικές παροικίες, οι οποίες έχουν τάσεις αμυντικές και φθάνουν σε συνθήκες περιχαράκωσης. Η ταυτότητα στόχων με αλλοεθνείς παροικίες φέρνει την αντιζηλία: οι ομόδοξοι τουρκομερίτες στην κεντρική Ευρώπη εύκολα γίνονταν αντίπαλοι από τη στιγμή που το γένος ως στοιχείο ταυτότητας θα αναζητήσει άλλα χαρακτηριστικά, πέραν των θρησκευτικών και των επαγγελματικών.

Το παιχνίδι των αμφίδρομων προκλήσεων των «κατηγόρων του γένους» (ας θυμηθούμε τον Pauw (1788), τον Compagnoni (1792), τον Bartholdy (1805)), που αμφισβήτησαν την αρχαία κληρονομιά των Ελλήνων, ήταν ευεργετικό για τους Νεοέλληνες, οι οποίοι, ζώντας δίπλα στα ερείπια του αρχαίου πολιτισμού που θαύμαζαν οι Ευρωπαίοι, και μιλώντας τη συνέχεια της γλώσσας των αρχαίων, αποκτούσαν την αίσθηση, έστω θολή, μιας συνέχειας, που τώρα γινόταν αγαθό απειλούμενο και έπρεπε να το υπερασπιστούν και να ετοιμάσουν τις αποδεικτικές δημηγορίες τους με τα ιστορικά ως δικανικά επιχειρήματα. Συγγράφονται και εκδίδονται τότε σε ξένες γλώσσες αλλά και ελληνικά, απολογητικά ιστορικά δοκίμια άνισα, κατά την παιδεία των συγγραφέων τους: Ιωάννης Δονάς Πασχάλης (1793, 1802), Θεοδωρίδης-Λέλης (1809), Φίλανδρος (1810), Λουδοβίκος Σωτήρης (1814). Στην ίδια κατηγορία και το έργο πρώτης γραμμής, το *Υπόμνημα* του 1803 του Αδαμάντιου Κοραή: μελέτη του ελληνικού πολιτισμού με ανάδειξη των

18. «Ιστορία της καθολικής ιστορίας», *Ερμής ο Λόγιος*, 13 (1813), 12, 13. Σημαντικά είναι συνολικά τα δημοσιεύματα για θέματα ιστορίας και ιστορίας της ιστοριογραφίας στις εφημερίδες και τα περιοδικά που εκδίδουν οι Έλληνες από το 1790 ως το 1821 στη Βιέννη και στο Παρίσι.

συνειδητοποιήσεων της ελληνικής εθνότητας και σχέδιο διεκδίκησης της πολιτικής της ελευθερίας.¹⁹

Οι γενικές ιστορίες δεν ήταν δυνατόν να αναδείξουν την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού και γιατί τέτοιο ερώτημα δεν είχε τεθεί, τουλάχιστο με τα εθνικιστικά προτάγματα που το έθεσε ο 19ος αιώνας, και ακόμη γιατί δεν ολοκληρώθηκαν και γιατί προέρχονταν από την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία, που χρησιμοποιούσε διαφορετικές περιοδολογήσεις, αλλά και αναζητούσε απαντήσεις στα ερωτήματα των ξένων για τη σχέση των σύγχρονων Ελλήνων με τους θαυμαζόμενους αρχαίους, που οδηγούσαν σε γεφυρώσεις για τη σύνδεση των λαμπερών προγόνων με τους εξαθλιωμένους απογόνους. Την καλή εικόνα για την αρχαία Ελλάδα, που έδιναν οι γενικές ιστορίες, τη μεγέθυναν οι επιμέρους ιστορίες της αρχαίας Ελλάδας, οι Αρχαιολογίες, δηλαδή οι ιστορίες του αρχαίου πολιτισμού, οι βιογραφίες στρατηγών και βασιλέων, οι εκδόσεις και οι βιογραφίες των αρχαίων συγγραφέων, και ακόμη οι μυθολογίες και τα δυτικά αναγνώσματα του *Τηλεμάχου* του Fénelon ή του *Νέου Ανάχαρη* του Barthélemy.

Η μεσαιωνική ελληνική ιστορία καλύφθηκε κατά κανόνα με τη σιωπή και συνδέθηκε με την εκκλησιαστική ιστορία, παρά τις μεμονωμένες διαφορετικές γνώμες που διατυπώθηκαν, και τα έργα του Δημητρίου Αλεξανδρίδη (1807)²⁰ και αργότερα του Κούμα, τα οποία προσπάθησαν να την καλύψουν. Όταν χρειάστηκε το διαχρονικό πιστοποιητικό, κυρίως κατά τη σύνταξη των απαντήσεων στους «κατηγόρους του γένους», επινοήθηκε η προβολή της πολιτισμικής συνέχειας, στηριγμένη στη διαχρονική παρακολούθηση της γραμματειακής παραγωγής, στην ίδια γλώσσα, από τον Όμηρο ως τον Αδαμάντιο Κοραή.

Υπάρχει και η σύγχρονη ιστορία. Ας θυμηθούμε πάλι τον Καταρτζή (1786): «Την τωρινή ιστορία έχει χρέος κάθε σπουδαίος να την εξέρη, την παλαιά πλην μπορεί και να μην την ξέρη· ένας σοφός όμως απαραίτητως πρέπει να ξέρη με τη νέα και την αρχαία. Ειδέ το να ξέρη ένας την παλαιά χωρίς και να μην ιξεύρη τη νέα, είναι όσο να μην ξέρη και της δύο».²¹

Ευρωπαϊκοί πόλεμοι, δύο ρωσοτουρκικοί, η Γαλλική Επανάσταση με τους πολέμους της και τους Ναπολεόντειους αναστατώνουν τους λαούς και

19. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Οι κατήγοροι του ελληνικού γένους και η “Απολογία ιστορικοκριτική” του Λουδοβίκου Σωτήρη (1727-1820)», εφημ. *Λευκαδίτικη Πρωή*, φ. 73, Νοέμ.-Δεκ. 2000 (όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία). Οι βιβλιογραφικές περιγραφές των απολογητικών δοκιμίων: Ηλιού, 19ος αι., Α', αρ. 1802.21, 1809.47, 1810.30, 1814.13.

20. Βλ. Γολδσμίθ, *Ιστορία της Ελλάδος... Τόμος Γ'. Περιέχων την Βυζαντινήν Ιστορίαν...*, Βιέννη 1807. Ηλιού, 19ος αι., Α', αρ. 1807.12-14, 37.

21. Βλ. Καταρτζής, «Γνώθι σαυτόν», ό.π., σ. 177 [1783] και 389 [1796].

αλλάζουν το ευρωπαϊκό status quo. Οι Έλληνες και οι ραγιαδες, αλλά και όσοι ζουν στη Διασπορά, έχουν ανάγκη πληροφόρησης και εξηγήσεων για τα γεγονότα, καθώς προσπαθούν να προβλέψουν τις εξελίξεις, να τοποθετηθούν σε παρατάξεις. Περισσότερο απ' όλους οι εμπορευόμενοι που ρισκάρουν περισσότερο. Καθώς η πρώτη ελληνική εφημερίδα εκδίδεται το 1790, η κύρια πηγή γνώσης είναι οι προφορικές πληροφορίες των ταξιδιωτών και οι επιστολές. Η μεταφορά και η έκδοση ευρωπαϊκών ιστοριών του παρόντος στα ελληνικά τολμήθηκε από τους Έλληνες, αλλά δεν μπορούσε να πάρει την κανονικότητα των ετήσιων τόμων που κυκλοφορούσαν στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Από τα κοντινότερα για τους Έλληνες ήταν η *Storia dell'anno* που εκδιδόταν στη Βενετία από το 1730 ως το 1810· στην έκδοση αυτή ήταν μικρή η ελληνική συμμετοχή, αλλά χρησιμοποιήθηκε ως πηγή για τη σύνταξη ελληνικών έργων, που όμως δεν γνώρισαν συνέχεια.

Τις ιστορίες των πολέμων συμπληρώνουν τα φυλλάδια με τα κείμενα των συνθηκών και ακόμη οι βιογραφίες των πρωταγωνιστών. Ιδιαίτερη επίδοση έχουμε στα βιβλία που αναφέρονται στη ρωσική ιστορία: οι βιογραφίες του Μεγάλου Πέτρου και της Μεγάλης Αικατερίνης αλλά και του Σωβαρόφ, οι περιγραφές των ρωσοτουρκικών πολέμων και της εκστρατείας του Ναπολέοντα στη Ρωσία και στην Ισπανία. Ακολουθούν τα βιβλία για τη Γαλλία: Γαλλική Επανάσταση, εκτέλεση Λουδοβίκου ΙΣ', κατάκτηση Βενετίας από τους Γάλλους, βιογραφίες και απομνημονεύματα του Ναπολέοντα. Ακόμη και ιστορίες των βαλκανικών χωρών και βιογραφίες του Σκεντέρμπεη, και του Πασβάντογλου, πασά του Βιδινίου. Κείμενα επικαιρικά, μεταφράσεις ή ερανίσματα, λιγότερο πρωτότυπα, μεταφέρουν στους Έλληνες επιλεγμένες πληροφορίες και θέλουν να τους πείσουν ότι όσα συμβαίνουν τους αφορούν, τώρα ή μελλοντικά, και επομένως πρέπει να συνταχτούν με αυτούς που τους παρουσιάζουν ως καλούς. Κάποτε προβάλλουν τα επιχειρήματα του ομόδοξου, του φιλέλληνα, του ελευθερωτή.

Η τοπική ιστορία ενσωματώνει εναργέστερα και τα ζώντα προβλήματα των ατομικών και των συλλογικών υποκειμένων της εθνότητας, όταν γράφεται την ώρα ή την επομένη ρήξεων και ανακατατάξεων, που απαιτούν και αποτίμηση του παρελθόντος, αλλά κυρίως στάθμιση των ανοιχτών λογαριασμών του παρόντος και των προοπτικών του μέλλοντος. Από τα μελετημένα παραδείγματα ας θυμηθούμε το έργο του 1802 *Memorie Storiche sulla fondazione della Repubblica Ionica* του Κυθήριου δημοκράτη Γεωργίου Παυλίνη, την επαύριο της κερδισμένης και γρήγορα κηδεμονευμένης ιόνιας ελευθερίας,²² το έργο του Χριστόφορου Περραιβού *Ιστορία Σουλίου και Πάρ-*

22. Βλ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Τάσεις στην ιστοριογραφία του Ιόνιου χώρου (17ος-αρχές 19ου αι.)», *Πρακτικά Ζ' Παιονίου Συνεδρίου*, τ. Α', ό.π., σ. 97, 106-107.

γας (1803, 1815), όπου οι σκοπιμότητες της συγγραφής και τα ιστορούμενα πάθη του γίνεσθαι κυριαρχούν στην ιστορική γραφή και στις προσαρμογές της,²³ και τέλος το έργο του Κωνσταντίου Αρχιεπισκόπου Σιναίου *Κυπριάς χαρίεσσα και επίτομος* (1810, 1819), που γράφηκε την ώρα της ελπίδας για μεταβολή των κυπριακών πολιτικών πραγμάτων και αναδιπλώθηκε στο κείμενο της έκδοσης, καθώς τα πράγματα είχαν επαναφερθεί βίαια στην προηγούμενη κατάστασή τους.²⁴

Από τους δύο δρόμους, που βαδίζονταν από τους Έλληνες παράλληλα και εναλλακτικά, εκείνος της γενικής ιστορίας έδινε τη δυνατότητα να κοινωνήσουν ως ισότιμη εθνότητα στην ιστορική συνείδηση του κόσμου, με σημαντική ενίσχυση από τη γενικευμένη στροφή προς την αρχαιότητα και, θεωρητικά τουλάχιστον, χωρίς αποκλεισμούς από την παγκοσμιότητα της καθολικής ιστορίας. Ο δεύτερος δρόμος, της ιστορίας του παρόντος και αμεσότερα της τοπικής ιστορίας, αναδείκνυε τις πολιτικές όψεις των ζητημάτων και τις συνακόλουθες συμμαχίες και δράσεις, που οδηγούσαν από το ξεκαθάρισμα επιμέρους στοιχείων των σχέσεων των εθνοτήτων, στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και των άλλων πολυεθνικών αυτοκρατοριών, μέχρι τον ορισμό της εθνικής ταυτότητας και την αναζήτηση των δρόμων προς την πολιτική ελευθερία, στα όρια των ανακατατάξεων, των ανατροπών και των περιφρουρούμενων, αλλά ασταθών ισορροπιών του ευρωπαϊκού πολιτικού συστήματος.

Η εξαίρεση που έγινε με την αναφορά στο γραμμένο ιταλικά βιβλίο του Παυλίνη, είναι ευκαιρία να θυμηθούμε και την ξενόγλωσση παραγωγή της ελληνικής ιστοριογραφίας, σχεδόν όλης επτανησιακής και τοπικής, για την οποία δεν γίνεται λόγος σε αυτή την ανακοίνωση.

23. Βλ. Κώστας Λάππας, «Ξαναγράφοντας την ιστορία. Οι τρεις εκδόσεις της *Ιστορίας Σουλίου και Πάργας* του Χριστόφορου Περραιβού», *Επιστημονικό Συμπόσιο. Από ποιον, για ποιον και πώς γράφεται η Ιστορία* (12 και 13 Δεκεμβρίου 2008), Αθήνα 2011, σ. 93-126.

24. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Κωνσταντίου Αρχιεπισκόπου Σιναίου *Κυπριάς χαρίεσσα και επίτομος* 1810, 1819», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, τ. Γ': Νεότερον τμήμα*, Λευκωσία 1987, σ. 383-390.